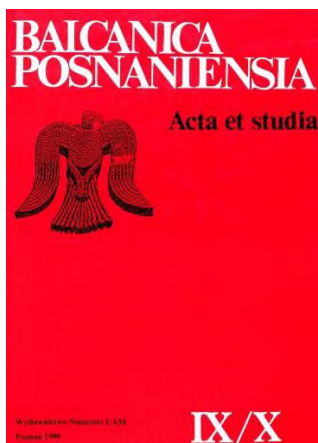

Bartol Krystyna, *Rola tekstu pisanego wobec tradycji oralnych greckiej liryki w epoce archaicznej*, „Balcanica Posnaniensia. Acta et Studia” 1999, t. 9–10, s. 7–14.

<https://doi.org/10.14746/bp.1999.9-10.1>

<https://pressto.amu.edu.pl/index.php/bp/article/view/54616>

Instytucją przechowującą materiały źródłowe jest Biblioteka Collegium Historicum Uniwersytetu im. Adama SMickiewicza w Poznaniu.

<http://bch.amu.edu.pl>

Zadanie zostało zrealizowane w ramach konkursu „Społeczna odpowiedzialność nauki II – Wsparcie dla bibliotek naukowych”. Projekt zatytułowany „Digitalizacja archiwalnych wydań czasopism naukowych zgromadzonych przez Bibliotekę Coll. Historicum UAM”. Projekt dofinansowany ze środków budżetu państwa, przyznanych przez Ministra Nauki w ramach Programu Społeczna odpowiedzialność nauki II. Wsparcie dla bibliotek naukowych (umowa nr BIBL/SP/0092/2024/02 z dnia 05.12.2024). Całkowita wartość projektu: 247 236,00 zł. Kwota dofinansowania: 220 836,00 zł.

The institution storing the source materials is the Library of the Collegium Historicum of the Adam Mickiewicz University in Poznań.

<http://bch.amu.edu.pl>

The task was carried out within the framework of the competition “Social Responsibility of Science II – Support for Scientific Libraries”. The project entitled “Digitization of archival editions of scientific journals collected by the Library of the Coll. Historicum of Adam Mickiewicz University”. The project was co-financed from state budget funds granted by the Minister of Science within the framework of the Programme Social Responsibility of Science II. Support for Scientific Libraries (agreement no. BIBL/SP/0092/2024/02 of 05.12.2024). Total value of the project: PLN 247,236.00. Amount of co-financing: PLN 220,836.00.

UNIWERSYTET
IM. ADAMA MICKIEWICZA
W POZNANIU

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Społeczna
Odpowiedzialność
Nauki II

ARTYKUŁY

ROLA TEKSTU PISANEGO WOBEC TRADYCJI ORALNYCH GRECKIEJ LIRYKI W EPOCE ARCHAICZNEJ

KRYSZYNA BARTOL

ABSTRACT. Bartol Krystyna, *Rola tekstu pisanego wobec tradycji oralnych greckiej liryki w epoce archaicznej* (The Role of a Written Text against the Tradition of Oral Greek Lyrics in the Archaic Epoch). Balcanica Posnaniensia. Acta et studia, IX/X, Poznań 1999, Adam Mickiewicz University Press, pp. 7-13. ISBN 83-232-0867-0. ISSN 0239-4278. Polish text with a summary in English.

Krystyna Bartol, Instytut Filologii Klasycznej Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza (Institut of Classical Studies Adam Mickiewicz University), al. Niepodległości 4, 61-874 Poznań, Polska-Poland.

W artykule tym spróbujemy odpowiedzieć na pytanie, na czym polegała specyfika greckiej poezji okresu archaicznego, jej odmiennosc w porównaniu z późnoantyczną, przede wszystkim zaś nowożytną twórczością poetycką. Rozważania nasze, zmierzające jednocześnie do przybliżenia czytelnikom natury utworów powstających w Grecji między VII a V w. p.n.e., koncentrować się będą wokół jednego tylko problemu. Wiązać się one będą mianowicie z formą przekazywania dzieła, która, jak się wydaje, decyduje o odrębności i specyficznym charakterze utworów tworzonych przez poetów starożytnej Hellady.

Niepowtarzalność, wyjątkowość, a z punktu widzenia nowożytnego odbiorcy pewna niezwykłość, czy nawet osobliwość greckiej poezji okresu archaicznego (i w przeważającej mierze również epoki klasycznej) polega na tym, iż miała ona charakter oralny.

Pod pojęciem literatury oralnej rozumiemy, najogólniej mówiąc, utwory przekazywane odbiorcy wyłącznie ustnie, bez udziału tekstu pisanego¹. Należy jednakże

¹ Ogólną definicję oralności daje B. Gentili, *Die pragmatischen Aspekte der archaischen griechischen Dichtung, Antike und Abendland* 36 (1990), 3: „Damit eine Dichtung als mündlich definiert werden kann, müssen drei Bedingungen, entweder zugleich oder je für sich erfüllt sein: 1. Mündlichkeit der Komposition (extemporierte Improvisation), 2. Mündlichkeit der Kommunikation (performance), 3. Mündlichkeit der Überlieferung (wobei das Tradierte dem Gedächtnis anvertraut ist). Por. też idem, *Poetry and Its Public in Ancient Greece*, transl. by A.T. Cole, Baltimore-London 1988, 4.

pamiętać, iż wyrażenie to w odniesieniu do literatury greckiej oznaczać może dwa różne pojęcia.

1. Literatura naukowa łączy je przede wszystkim z utworami epickimi², w przypadku których ustny (oralny) sposób prezentacji wywiera do tego stopnia wpływ na kształt dzieła, że każde kolejne wykonanie było zarazem po części odtwarzaniem istniejącej już wersji tekstu, po części zaś jego tworzeniem. Poszczególne wersje tekstu mogły różnić się w dość dużym stopniu. Tak więc w przypadku epiki ustny przekaz jest jednocześnie aktem twórczym.

2. Wyrażenie „literatura oralna” funkcjonuje również w odniesieniu do greckich utworów lirycznych. Jego zakres ulega jednakże pewnej modyfikacji. Obejmuje wprawdzie utwory prezentowane ustnie, jednak ustny przekaz nie jest w tym przypadku równocześnie aktem twórczym. Stanowi jedynie sposób odtwarzania tekstu uprzednio już istniejącego³. Oralna w swym charakterze grecka liryka archaiczna to utwory opatrzone nazwiskiem konkretnego autora, a dany utwór – w przeciwieństwie do oralnej epiki – ma z reguły jedną tylko wersję⁴.

Nas interesować tu będą jedynie problemy związane z drugim wyżej wymienionym typem literatury oralnej: liryką. Jednakże zanim przejdziemy do szczegółowych rozważań nad liryką grecką, sposobem jej komponowania i przekazywania, celowe wydaje się kilka uwag natury bardziej ogólnej na temat znaczenia tekstu pisanego dla literackości przekazu.

Przed wszystkim należy sobie uświadomić, iż współczesne badania literatury odchodzą stopniowo od rozpatrywania dokonań literackich wyłącznie z perspektywy tzw. poetyki (a co za tym idzie – estetyki) ekspresji, tzn. traktowania utworu jako credo tworzącej jednostki, w którym wyraża ona swoje własne emocje i przeżycia. Nowszym kierunkiem w badaniach literackich jest tzw. poetyka odbioru⁵ eksponująca rolę adresata danego dzieła, zwłaszcza jego wpływ na strukturę i kształt utworu. Mówi się często o kreowanym przez twórcę w wewnętrznej strukturze dzieła odbiorcy wirtualnym (potencjalnym), podstawową zaś ekspresją dzieła jest – w myśl

² Zagadnienie oralności w kontekście poezji epickiej wyczerpująco przedstawił G.S. Kirk, *Homer and the Oral Tradition*. Cambridge-London-New York-Melbourne 1976, 1-18 (rozdz. Homer: The Meaning of an Oral Tradition). Zob. też A. Veneri, *Omero*, w: *Dizionario degli scrittori greci e latini*, Marzorati Editore 1987, 1429-1433.

³ Specyfikę sytuacji nadawczo-odbiorczej greckiej liryki omawia B. Gentili w artykule „L'interpretazione dei lirici greci arcaici nella dimensione del nostro tempo. Sincronia e diacronia nello studio di una cultura orale”, *QUCC* 8 (1970), 7-21.

⁴ Różnice w przekazywanych przez źródła pisane wersjach tekstu nie są dowodem, iż w kontekście macierzystym utworu istniało kilka jego wariantów. Potwierdzają one raczej, iż już w okresie archaicznym i klasycznym istniało zjawisko adaptowania jakiegoś utworu poetyckiego do nowej, innej niż macierzysta, sytuacji nadawczo-odbiorczej. Adaptacji takiej dokonywano często poprzez zmianę kilku wyrazów lub fraz wyrazowych. Takie zjawisko szczególnie często spotykamy w poezji biesiadnej. Na ten temat zob. F. Ferrari, *Teognide. Elegie*, Milano 1989, 290nn. oraz E. Fabbro, *Sul riuso di carmi d'autore nei simposi attici* (Carm. conv. 89 e Alc. fr. 249 V.), *QUCC* 41 (1992), 29-38.

⁵ Por. M. Głowiński, *Style odbioru. Szkice o komunikacji literackiej*, Kraków 1977, 32-36.

tych teorii – ekspresja komunikowania⁶ (relacja nadawca-odbiorca, w której drugi człón nabiera coraz większego znaczenia). Literatura jest specyficznym rodzajem komunikacji językowej, a podstawowe znaczenie dla istnienia dzieła literackiego ma fakt, iż jest ono tekstem pisanym⁷. Istota sytuacji komunikacyjnej (nadawczo-odbiorczej) właściwej dziełu literackiemu polega na tym, iż tekst pisany istnieje jakby niezależnie od twórcy i odbiorcy, tzn. dzieło jako tekst jest przedmiotem trwałego użytku, a jego istnienie nie wyczerpuje się w sytuacji, w jakiej powstało, gdyż z góry zakłada nie jednostkowego, konkretnego odbiorcę, lecz nieskończoną ilość odczytań dokonujących się niekoniecznie w obrębie (czasowo i przestrzennie) kultury, w której powstało, a co za tym idzie – nie zawsze przez odbiorcę, którego cechy i mentalność mógł twórca przewidzieć.

Tak więc pisemna forma przekazu staje się podstawą „prawidłowego” funkcjonowania dzieła literackiego, w którym w momencie powstania twórca koduje nieskończone możliwości interpretacji, mogącej dokonywać się w dowolnym czasie w chwili jego lektury. Dlatego dzieło literackie ma sens, tzn. może być w jakiś sposób zrozumiane i interpretowane nawet w wiele wieków po swoim powstaniu.

Skoro więc sytuację zaistnienia utworu literackiego określa fakt, iż jest ono tekstem pisanym, grecka poezja epoki archaicznej i klasycznej (wymienić tu należy nazwiska najbardziej znanych twórców, jak chociażby Archilocha, Safonę, Anakreonta, Pindara), która wywarła niewątpliwie wielki wpływ na kształtowanie się późniejszych ogólnoeuropejskich wzorców literackich (tematycznych, gatunkowych, metrycznych), nie spełniała na pierwszy rzut oka w swym macierzystym kontekście (tzn. w chwili powstania) wymogu literackości, czyli pisemnej formy przekazu, gdyż prezentowana była odbiorcy tylko i wyłącznie ustnie⁸. Czyżby paradoksalnie brzmiące stwierdzenie, że stojące u progu lirycznej poezji utwory nie zasługują na miano literatury, trzeba uznać za prawdziwe?

Odpowiedź na to pytanie musi być zdecydowanie przecząca. Argumentując nasze stanowisko w tej sprawie, nie zamierzamy bynajmniej negować słuszności ustaleń współczesnych teoretyków literatury. Przeciwnie, całkowicie słuszny wydaje się pogląd, iż właśnie istnienie tekstu pisanego warunkuje egzystencję dzieła literackiego i realizację jego podstawowych funkcji. Wyjątku nie stanowi tu również grecka liryka, której charakter określamy jako oralny.

Wobec dystansu czasowego i fragmentarycznego stanu zachowania zarówno samych utworów archaicznych, jak i świadectw o nich, trudno definitywnie ustosun-

⁶ Ibidem, 37.

⁷ Ibidem, 16. Por. też J. Lalewicz, *Komunikacja językowa i literatura*, Wrocław 1975, 72-75, 82.

⁸ Słusznie przeciwstawia C. Calame, *Il racconto in Grecia. Enunciazioni e rappresentazioni di poeti*, Bari 1988, 33 model komunikacji literackiej w epoce archaicznej i klasycznej wzorcowi funkcjonującemu od epoki aleksandryjskiej do czasów nam współczesnych. Stwierdza mianowicie: „... il carattere eminentemente occasionale di questa poesia (sc. arcaica greca) implica che il suo processo di comunicazione non conosce generalmente la distanza spaziale e temporale che separa l'enunciatorio dall'enunciatore nella letteratura moderna”.

kować się do problemu istnienia poetyckich tekstów pisanych już w okresie archaicznym. Jednakże co najmniej dwa fakty przemawiają za tym, że istniały⁹. Po pierwsze, utwory te w większości zostały nam przekazane w jednej tylko wersji (czasem kilka źródeł pochodzących z odległych od siebie epok podaje identyczną wersję cytowanego utworu). Świadczy to o konieczności spisania tych utworów jeśli nie w okresie współczesnym twórce, to jedynie niewiele później. Po drugie, fakt, iż grecka liryka, która już na wczesnym etapie swojego rozwoju (VII w. p.n.e.) wypracowała różnorodne skomplikowane struktury formalne¹⁰, prezentuje wysokie wartości estetyczne, zdaje się wykluczać jej pierwotną egzystencję jedynie w formie improwizacji czy recytacji urywków przekazywanych ustnie z pamięci przez poszczególnych wykonawców.

Tak więc wydaje się, iż mają rację badacze¹¹, którzy opowiadają się za istnieniem archaicznego tekstu pisanego, który spełniać musiał – wobec oralnego sposobu prezentacji – funkcje całkowicie odmienne niż współczesny tekst literacki.

W epoce archaicznej tekst pisany nie był częścią odtwarzania utworu, tak jak ma to miejsce dzisiaj, gdy jest on niezbędny czytelnikowi w indywidualnym akcie odbioru. Epoka archaiczna nie zna bowiem odbioru jednostkowego, indywidualnego. Właściwym dla niej sposobem percepcji dzieła jest odbiór zbiorowy: wysłuchiwanie tekstu poetyckiego recytowanego lub – częściej – śpiewanego podczas uroczystości publicznych (świeckich i sakralnych) i świąt prywatnych¹². Tekst pisany pełnił w Grecji archaicznej jedynie funkcję pomocnika: był środkiem przetrwania słów między wykonaniami. Oralny natomiast sposób odtwarzania, czyli prezentacji utworów, wyklucza z natury rzeczy tekst pisany z aktu odbioru.

W przypadku oralnej liryki archaicznej tekst pisany stanowi jedynie pośrednią formę przekazu wobec odbiorców. Bezpośrednią formą przekazu był on jedynie dla wąskiego w porównaniu z całym audytorium kręgu artystów-wykonawców: kitarodów, aulodów, rapsodów, którzy musieli pamięciowo opanować teksty prezentowane później oralnie¹³.

⁹ W tej części rozważań korzystamy w znacznej mierze z argumentów przytaczanych przez J. Heringtona w jego książce *Poetry into Drama. Early Tragedy and the Greek Poetic Tradition*, Berkeley-Los Angeles-London 1985, 41-48.

¹⁰ Przedstawia je i szczegółowo omawia R.L. Fowler w książce *The Nature of Early Greek Lyric: Three Preliminary Studies* Toronto-Buffalo-London 1987, 53-85 (rozdz. II: The Organisation of a Lyric Poem).

¹¹ J. Herington, op. cit., 41-42.

¹² Por. tytuł rozdziału w książce J. Heringtona, op. cit., 2: „Poetry as a Performing Art” i określenie kultury okresu archaicznego jako „song culture” w przeciwieństwie do „book culture” epoki hellenistycznej i następnych.

¹³ Por. K. Dover w: *Ancient Greek Literature*, eds. K. Dover, E.L. Bowie, J. Griffin, M.L. West, Oxford 1985, 10: „With some kinds of composition... (i.e. lyric)... the oral performance was always primary, and written circulation secondary. There must have been much that was never written down and what was written still became known more from being heard than from being read”.

Ustna prezentacja nie jest więc w przypadku liryki archaicznej konsekwencją nieopanowania sztuki pisania¹⁴ bądź nieistnienia pisemnej formy utworu. Jest ona narzucona poprzez funkcje społeczne, jakie poezja ta miała spełniać. Prawykonania utworów (dokonywane częstokroć przez samego twórcę) były na tyle silnie związane z kultem, rytuałem czy obyczajem świeckim Greków, że utwór nie był tylko uświetnieniem tych obrzędów, uroczystości i festiwali. Stawał się on ich częścią w znaczeniu jak najbardziej funkcjonalnym, tzn. był środkiem prześlągania, oczyszczania, propagandy, pochwały czy upomnienia.

Upraszczać i być może nieco powierzchownie, dla zobrazowania problemu jednak pożyteczne, będzie tu porównanie z popularną i dziś recytacją, odśpiewaniem czy wypowiedzeniem z pamięci utworów, które istnieją przecież w wersji pisanej. Okoliczność wykonania i funkcja, jaką w danej chwili utwór ma pełnić (np. uczczenie kogoś lub czegoś, przypomnienie o czymś podczas większego spotkania publicznego) wpływają na zmianę formy prezentacji z pisemnej na ustną. W przypadku greckiej liryki archaicznej zmiana taka zachodziła zawsze.

Dopiero w epoce aleksandryjskiej (od III w. p.n.e.) pojawiają się teksty pisane utworów lirycznych w takiej postaci, w jakiej dysponujemy nimi obecnie. Pełnią one już funkcję taką, jak teksty współczesnych utworów. Ich powstawanie i rozpowszechnianie się spowodowane zostało tym, iż począwszy od epoki klasycznej powoli zanika tradycja ustnego prezentowania¹⁵ utworu. Utwór zaczyna się traktować, podobnie jak dziś, wyłącznie jako pewną strukturę werbalną – nie uwzględniając elementu muzyczno-tanecznego, tak ważnego w prezentacji liryki archaicznej. Teksty aleksandryjskie pełnią funkcję bezpośrednio użyteczną dla szerokiego grona odbiorców. Stają się środkiem indywidualnego odbioru.

Istnienie tekstu pisanego archaicznego utworu poetyckiego potwierdzają także świadectwa archeologiczne. Dysponujemy zabytkami malarstwa wazowego, datowanymi na okres nie późniejszy niż 490 r. p.n.e., przedstawiającymi scenki z życia szkół ateńskich¹⁶. Przedstawione na wazach postaci uczniów i nauczycieli posługują się książkami z tekstami poetyckimi. Wizerunki te potwierdzają, iż teksty pisane dzieł poetyckich używane były w tym okresie dla celów szkoleniowych.

Nadal otwarta pozostaje kwestia, w którym momencie tworzenia dokonywano zapisywania tekstu. Świadectw na ten temat nie posiadamy prawie wcale. Nieliczne wzmianki dotyczące tego problemu spotykamy w komediach Arystofanesa – twórcy żyjącego w V w. p.n.e., a więc w okresie, kiedy powoli zaczyna zanikać ustny sposób prezentacji poezji. Ponadto trzeba wziąć pod uwagę, że konwencja gatunku, do którego zaliczane są utwory zawierające wzmianki na temat procesu tworzenia z natury rzeczy dopuszcza pewien stopień deformacji przedstawianych faktów i procesów. Jest to całkowicie zgodne z konwencją komiczną. Dlatego do tekstów Arysto-

¹⁴ Por. uwagi A. P. Burnett, *Three Archaic Poets. Archilochus, Alcaeus, Sappho*, London 1983, 7.

¹⁵ Por. Dover, op. cit., 10: „We cannot reckon with the existence of sizeable reading public until the latter part of the fifth century at Athens, and probably later in many parts of Greece”.

¹⁶ Świadectwa te zebrał J. Herington, op. cit., 45 i Appendix 6, 201-207.

fanesa, jeśli chodzi o wiarygodność przekazywanych w nich informacji, musimy podchodzić z dużą ostrożnością.

Mimo tych zastrzeżeń warto zwrócić uwagę na urywki z dwóch komedii tego twórcy. W *Acharnejczykach* (ww. 383-479) przedstawił Arystofanes tragika Eurypidesa w momencie tworzenia tragedii. Podobnie w *Kobietach na Tesmoforiach* (ww. 25-265) autor ukazuje postać tragika Agatona tworzącego wiersze liryczne¹⁷. W obu przypadkach nigdzie nie ma mowy o braniu do ręki pióra czy – winniśmy powiedzieć – stylosa. Możemy więc domyślać się, że proces spisania utworu dokonywał się po zakończeniu tworzenia, co najwyżej w końcowym jego etapie.

W ogóle zastanawianie się nad istnieniem tekstu pisanego prezentowanych ustnie utworów jest wynikiem współczesnego pojmowania istoty literackości. Pod uwagę należy jednakże wziąć fakt niezmiennie ważny – trudny do uświadomienia sobie współczesnemu odbiorcy – iż grecka liryka to nie tylko tekst utworu. Słowa greckich poetów to tylko jedna, jedyna zachowana do naszych czasów w formie stosunkowo dobrej (trudno określić czy najważniejsza) część liryki archaicznej. Całkowicie natomiast przypadły dla nas pozostałe jej części: muzyka i taniec, tworzące wraz ze słowami tzw. trój-jedyną choreję – naturalne połączenie tych trzech elementów¹⁸.

Tak więc badanie liryki greckiej w aspekcie formy jej przekazu w równym stopniu musi ustosunkować się do problemu istnienia tekstu pisanego rejestrującego słowa, jak również zapisu melodii i układu choreograficznego prezentowanego dzieła. Stanowi to jednakże temat oddzielnych rozważań.

Konkludując, wróćmy do postawionego na wstępie pytania, na czym polega odmiennosc i specyfika greckich utworów lirycznych. Otóż, jak się wydaje, o wyjątkowości liryki okresu archaicznego można mówić jedynie w jej aspekcie funkcjonalnym. W samych utworach natomiast, jeśli potraktujemy je jako całość językowo-treściową powstałą w wyniku ideowo-artystycznego zamysłu twórcy, dopatrzeć można się załączka cech uznanych później za typowe dla rodzaju lirycznego w ogóle¹⁹ – przedmiotem przedstawiania są uczucia i stany psychiczne jednostki lub określonej zbiorowości, której członkowie związani byli sytuacją, w której uczestniczyli, główną formą podawczą jest monolog (wynurzenie podmiotu lirycznego), kompozycja utworu opiera się natomiast w przeważającej mierze²⁰ nie na akcji, lecz na założonej sytuacji, jedności nastroju i różnorodnym ujęciu tematu²¹.

¹⁷ Używa się tu czasownika *μελοποιεῖν* na określenie czynności tworzenia. Być może chodzi tu o partie liryczne tragedii.

¹⁸ Na temat związku tych trzech elementów zob. G.S. Farnell, *Greek Lyric Poetry*, London 1891, 34-38 (rozdz. Dance as an accompaniment of Greek song).

¹⁹ Ścisłonie określa cel swej książki A. Burnett, op. cit., 11: „... to treat the songs of Archilochus, Sappho and Alcaeus as poems that happen to come from antiquity, not as antique texts that happen to be poetry”.

²⁰ Nie wyklucza to oczywiście obecności dłuższych partii narracyjnych w niektórych gatunkach lirycznych, na przykład dytyrambie, epinikiach.

²¹ Por. *Słownik terminów literackich* pod red. J. Sławińskiego, Wrocław 1989, 254, s.v. liryka.

Jeśli więc chcemy mówić o absolutnej specyfice greckiej liryki, musimy mieć na względzie przede wszystkim, a może tylko, jej społeczne funkcjonowanie. Nie ma powodów, by jedynie czas jej powstania (starożytność) narzucał specjalne kryteria badawcze dotyczące wewnętrznej struktury tych utworów.

THE ROLE OF A WRITTEN TEXT AGAINST THE TRADITION OF ORAL GREEK LYRICS IN THE ARCHAIC EPOCH

Summary

The article discusses some selected problems associated with the functioning of Greek archaic lyrics in its vernacular context. The author focuses on the oral presentation of lyrical poetry and on the role of the written text in the process of its reception and transmission.

The oral way of transmitting works of the oldest poets of ancient Greece exerted a great influence on the development of the transmission-reception relation in the process of literary communication. In reference to lyrics, the concept of orality implies reproduction of a previously existing text (perhaps in the form of a text written down for the use by the performer), while in reference to the epic it signifies oral transmission which at the same time is an act of creation.